

ԶԿԵԱՆ
ԴԱՐԿԱԶԱԽԱՆ

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
МЕМАРЛЫГ ВƏ ИНЧƏСƏНƏТ ИНСТИТУТУ

ӘҶӘММ
ӘБҮБƏККЮ ОӘММ
ҲӘӘЧЫБӘММ

■
■

БАКЫ — 1976
«Елм» нәшријјаты

Азәрбајҹан ССР Елмлар Академјасы
Редаксия-Нәшријат Шурасынын
ғарары илә чап олунур

Мүәллифи

Азәрбајҹан ССР ЕА мұхбир үзвү
Ә. В. САЛМАЗАДӨ

Редактору

Азәрбајҹан ССР ЕА академика
М. Ә. НУСЕИНОВ

Рус дилиндән тәрҹүмә

© „Елм“ нәшријаты, 1976.

Нәшријат редактору Е. М. Әмәдов. Бәдн редак-
тору Ф. И. Сафаров. Техника редактору В. А. Ог-
ниенко. Корректору Ш. С. Кәримова.

Чапа имзаланмыш 28/IX. 1976-чы ил, Кәһкәз форматы
70х90^{1/2} мм. Кәһкәз ыраты 1,3. Чап ыраты 2,75. Нәс-
нәшријат ыраты 2,9. Сифарш 2443. Тиражы 2000.
ФТ-12880 от 19/IX-76 г. Гүмәти 75 гөл.

„Елм“ Нәшријаты,
3/14-73, Бақы-73. Нәриманов просп., 31, Академјя
шәһәрҹе, Әсас бина.

Азәрбајҹан ССР ЕА мотбәсиндә ығмалмыш (Бақы,
Нәриманов просп., 31).

УТНС мотбәсиндә чап едилмәшдир (Москва шәһә-
ри. Отделение канцл.).

Биз кедәҹәҹик, дүҹја дураҹаҹ
Биз өлөҹәҹик, бу јадиҹар ғалаҹаҹ

(Ме'минә хатын түрбәси үзәриндә јазыл)

Бөјүк ме'мар Әҹәми Әбубәкр оғлу Нахчывани 850 ил бундан
әввәл Нахчыванда анадан олмуш, орада јашамыш вә јаратмыш-
дыр. Нахчыван ме'марлығ мәктәбинин баниси вә ән көркәмли си-
масы олараҹ Әҹәми Нахчывани орта әср Азәрбајҹан ме'марлығы-
нын инкишафында дәрин вә синимәз иләр бурахмыш, өзүндән
сонрақы Азәрбајҹан ме'марлығ сәнәтини истигамәтвечи тә'сир
көстәрмишдир. Көркәмли сәнәтҹары Јахын Шәрг өлкәләриндәки
ме'марлығ фәалијјәтинә дә тә'сир олдуғу асанлығла иләнәир.

Әҹәми Әбубәкр оғлунун 800 ил бундан ғабаҹ јарадылмыш өл-
мәз сәнәт әсәрләри ме'марын сәнәтҹарлығ дүһасынын ҹазибәдар
гүввәсини бу күн белә там парлаҹлығы илә ҹанландырыр. Тәсадү-
фи дејилдир ки, XIII әсрә анд мәнбә онун Шейх-үл-мүһәндисин,
јә'ни мүһәндисләрин башчысы ләғәби илә мәшһур олдуғуну бил-
дир.

Гәрбдә ме'марлығ әсәрләринин һәлә аноним шәкилдә јара-
дылдығы вахтда Әҹәми Әбубәкр оғлу бариз фәрди јарадычылығ
симасы олан нәһәнк бир сәнәтҹар кими јүксәлир.

Әҹәми Нахчыванинин совет һакимияјјәти дөврүндә јенидән ҹан-
ланан ме'марлығ ирси онун XII әсрдә мисилсиз бир ме'мар олду-
ғуну демәјә әсас верир. Ме'марлығ тарихинә о заман Әҹәми илә
јанашы дура биләчәк инкнчи бир ме'мар һәлә мә'лум дејилдир.

• •
•

Гүлмәтләр тарихи абидәләргә зәңкин олан Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасы эразис Азәрбајҗан халгынын тарихиндә, онун мәдәнијәтнин инкишафында хуҗуси әһәмијјәт кәсб едир.

Вахты илә Нахчыван Јахын Шәргдә ән көркәмли ме'марлыг вә үмумијјәтлә сәнәткарлыг мәркәзи олмушдур. Лакин XVI—XVII әсрләрдә Сәфәви-османлы муһарибәләриндәки дағынтылар нәтиҗәсиндә шәһәр өз әһәмијјәтини итирмиш, сәјяхәләр һејран едән көзәл ме'марлыг әсәрләринин чоху мәнә олуб кетмиш, гүлмәтләр абидәләр бахымсызлыг үзүндән ачыначалы вәзијјәтә дүшүшдү. Буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, һәлә XIX әсрин ахырына гәдәр јүксәлән вә үзәриндәки китабәдән Әәмәи Әбубәкр оғлу тәрәфиндән тикилдији мә'лүм олан портал гүргүсу јерли бәјләр тәрәфиндән сөкүлмүш, Ме'минә хатын түрбәси исе ғәсәб дүканына чеврилмишди.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин ғәләбәси Нахчыванын тарихиндә јени бир мәрһәләнин, сосиалист инкишафы мәрһәләсинин башлангычы олду. Сов.ИКП Сижәси Бүросу үзүлүјүнә наһизәд, Азәрбајҗан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин биринчи кәтиби Н. Ә. Әлиев јолдаш Нахчыван МССР-ин 50 иллијинә һәср едилмиш Нахчыван Виләјәт Партија Комитәсинин вә Нахчыван МССР Али Советинин биркә тәнтәһәли ичласындакы (4 октябр 1974-чү ил) нитиндә деһишди: «Нахчыванын маһир усталары Азәрбајҗан ме'марлыгынын гүлмәтләр инчиләри сайлан көзәл сарәјләр, мәгбәрәләр тикирдиләр, лакин бу сарәјләр вә мәгбәрәләри јараданлар өзләри сыныг-сөкүк даһмаларда јашајырдылар. Нахчыванын көркәмли мүтәфәккирләри Азәрбајҗан мәдәнијәтини шөһрәтләндирдиләр. Лакин билек хәзинәсинин гапылары зәһмәткешләрин үзүнә бағлы иди».

Нахчыванда Совет һакимијјәтинин әлли иллик шәрәфли инкишаф јолуна нәзәр саларкән онун мәдәнијәт тарихинин, абидәләринин үзә чыхарылмасы вә өјрәнилмәси, маһир усталарын јаратдығы гүлмәтләр ме'марлыг абидәләринин бәрпа едилмәси, бу бәди сәрвәт хәзинәсинин гапыларынын халтын үзүнә ачылмасы әһәмијјәтли наилијәтләр сырасында фәрәһлә гејд едилә биләр. Бу мәдәни ирәсә мүнәсибәт һаггында Ленин тә'лиминин һәјәтә кечирилмәсинин бариз нүмунәләриндән бирдир.

Нахчыван республикамызын ән гәдим шәһәри олараг һәлә дә ләзими гәдәр өјрәнилмәмишдир. Нахчыван эразисиндә гәдим дөврләрдән кәлән ме'марлыг әһәңләри вә шөһәрсалма тәдбирләри тәдбир ки, илк нөвбәдә Нахчыван шәһәри илә әләгәдәрдыр.

Нахчыван шәһәринин XII әсрдәки мөвејјени вә о дөврдә өлкәнин тарихиндә ојнадығы ролу көстәрмәк үчүн ғыса да олса тарихи шәрәптә нәзәр салмак ләзими. XI әсрдә Орта Асија Түркмән ға-

биләләринин Сәлчугиләрин рәһбәрлији алтында бирләшмиш гүвәләринин Шәргә доғру јүрүшү Хорасан, Иран, Ираг, Анадолу вә бир сыра башга өлкәләрин фәтһини аһәлшәдирди. Сәлчугиләр Али Арслан вә Мәликшаһ заманында Азәрбајҗан да дахил олдулар.

Азәрбајҗанын бир мүддәт Сәлчуг империясы тәркибинә дахил олмасына бахмәјараг, өлкәнин бир сыра виләјәтләри вә хуҗусан шималда Ширван хәјли дәрәчәдә мүстәғиллијини муһафизә едә билди. Сәлчуг дәвләтинә верки верән Ширван өз идарә системини вә дахили сәрбәстлијини муһафизә едилди.

Азәрбајҗанын чәнуб торпагларында XII әсрдә Елдәкизләр сүләләси һакимијјәтиндә гүвәтли Атабәјләр дәвләти јараныр. Атабәјләр дәвләтинин шимал сәрһәдди Күр чаһына үзәнир, чәнубда бүтүн Азәрбајҗан эразиси, Ирагын вә Иранын бир һиссәси онларын һөкүмранлыгына дахил олур.

Шималда исе Ширваншаһлар дәвләти мөһкәмләнир.

Өлкәнин мәдәни инкишафында үмуми бир чәрәјән, үмуми бир хәтт көзә чаргыр. Бу, әлбәттә, һәә шәйдән әвәл, халтын әһәңләри илә бағлы иди. Сижәси чәһәтдән дә Елдәкизләр вә Ширван дәвләти арасында јахынлыг вар иди. Атабәјләр дәвләти о заман Јахын Шәргин ән гүвәтли дәвләтләриндән бири олар. Ширваншаһлар дәвләтинә дә өз нүфузуну таһитлымышды.

Азәрбајҗанда тәсәрруфат һојаатынын низама дүшмәси вә мәдәнијәтин инкишафы нәтиҗәсиндә сәнәткарлыгын да јүксәлмәси үчүн әлверишли шәрәит јараныр. XII әсрдә Азәрбајҗанда шөһәрсалма, ме'марлыг вә еләчә дә тәтбији вә тәсвири ичсәнәт хәјли инкишаф едир. Әдәбијјәт әләминдә бу заман Хагани, Низами кими һәһәңкләр јетиширсә, ме'марлыгда дә Әбубәкр оғлу Әәмәи јүксәли.

Мә'лүмдур ки, ме'марлыг мәктәбләринин јаранмасы үчүн үзүн мүддәтли тәүчүбә дөврү, әһәңләрин формалашмасы дөврү тәләб олуну. Ејин заманда ме'марлыг мәктәбләринин әмәлә кәлмәси көркәмли сәнәткарларын јетишмәси илә дә әләгәдәрдыр. X әсрин ахырларындан башлајараг јерли ме'марлыг мәктәбләринин әмәлә кәлмәси вә формалашмасына шәрәит јараныр.

XII әср Азәрбајҗан ме'марлыгындан данышаркән, әсәсән Аһан—Нахчыван, Ширван—Абшәрон ме'марлыг мәктәбләриндән бәһс етмәк олар.

Азәрбајҗан ме'марлыгы тарихиндә илк мәктәб кими таһынан Нахчыван ме'марлыг мәктәби олмушдур. Бу да Нахчыван ме'марлыг мәктәбинә мәнәсүб олан сәнәткарларын адыны дәмәйән китабәләрини мутахәссисләрә даһа тез мә'лүм олмасы, Нахчыван сәнәткарларынын јаратдығы мәктәбин сәңијәви чәһәтләринин бариз

шәкилдә ишләnmәси вә бу мәктәбдә Әәми Нахчывани кими бир сәнәтқарын җетишмәси илә изәһ едилмәлидир.

XII әсрин әввалләриндә Нахчыван шәһәринин гүвәтлн Атабәҗ-ләр дәвләтинин пајтахтына чеврилмәси илә онун әһәмијјәти олдуҗа артыр, бурада сәнәтқарлығ вә иншаат хејли кеңишләннр. Јерли ән-әналәрин үмүми Азәрбајҗан ме'марлыгына хас чәһәтләрлә бир-ләшмәсиндән бариз симасы олан бир ме'марлығ мәктәби јараныр. Гыса мүддәт әрзиндә Нахчыван сәнәтқарлары гаршыда дуран ме'марлығ—нишаат проблемләрини мувфәғгәјјәтлә һәлл едәрәк Азәрбајҗан ме'марлыгынын ән јүксәк зирваләрини тәшкил едән әсәрләр јаратмаға наил олур вә Јахын Шәрғ өлкәләри ме'марлыгында өн мөвгегә кечирләр.

Нахчыван XII әсрдә ејни заманда тәтбиғи—декоратив сәнәтләрин јүксәк сәвијјәдә олдуғу бир мәркәз иди.

Нахчыван ме'марлығ мәктәби үчүн кәрпич һөркүсү, кәрпичдән-гурашлыма иншаат гуруғлары, мүхтәлиф бичимли кәрпичин мәһарәтлә тәтбиғи вә кәрпичин биррәккли јекнәсәклијиндән узағлашмағ үчүн рәккли кашы вә кәч үсүрләринин ме'марлығ бәзәјинә дахил едилмәси сәвијјәвидир.

Биналарын композисија вә һәм гурулушунда да Нахчыван ме'марлары Умумшәрғ ме'марлыгында көркәмли јер тута билән үсүлләр јарадыр вә тәтбиғ едирдиләр. Нахчыван ме'марлығ композисијалары үчүн зәрифлик, монументаллығла бәрәбәр диггәти чәлб едән бир хусусијјәтидир. Һәндәси орнамент ишләмәләри вә иншаатда чох сәмәрәли үсүлләр тәтбиғ етмәләри дә бу мәктәбин ме'марлығ үсүлларына дахилдир.

Әәми Әбубәкр оглунун јарадычылыгына кечмәмиш, онун дәврүндә Нахчыван шәһәринин гыса дә олса үмүми шәһәрсалма симасындан сөз ачмағ, онун ме'марлығ фәалијјәтинин сәрјаан етдији шәһәр мүһитини тәсәввур етмәк, Нахчыванын о заманкы шәһәрсалма инкишафы вә биналары һаггында мә'лумата малик олмағ ваҗибдир.

Тарихи чох гәдим кечмишләрә гәдәр узанан Нахчыванын, мәнбәләрин вердији мә'луматдан, артығ Х—XI әсрләрдә өлкәнин көркәмли шәһәрләриндән бири олдуғу ајдын көрүнур. Шәһәрин чичәкләймәсиндә XII әсрдә онун Елдәкизләр дәвләтинин пајтахтына чеврилмәси бөјүк рол ојнамышдыр. Нахчыванда бу күн дә јүксәлән кәзәл абадәләр о дәврүн әсәрләридир. Лакин бу абадәләр һеч дә XII әср Нахчыван ме'марлыгынын бүтөк мәнзәрәсини әкс етдирмир. Јүзләрчә гүмәтли тикинги дағыларағ јох олмушдур. Онларын исләринә анчағ бәзи тарихи мәнбәләрдә раст кәлирик. Фарс дилиндә XIII әсрдә јазылмыш, мұәллифи бәлли олмајан «Әчајиб-ад-дүја» адлы әсәрдә о дәврдәки Нахчыван һаггында чох марағлы

мә'лумат верилир. Намә'лум мұәллиф јазыр: «Нахчыван—Бу Азәрбајҗанда бөјүк, әһалиси чох, һүндүрдә јерләшмиш чох мүстәһкам шәһәрдир. Орада чохлу көшкләр (ја'ни шәһәркәнары јај сарајлары), тәнтәнали ејванлар, шәһәрин јахынлыгында дашдан тиклимиш гала вә бу галанын ичәрсиндә мәдрәсә вә мәсидләр вә галада чох кәзәл су булағлары вар. Белә дејирләр ки, јер үзүндә бундан даһа чох әһалиси олан шәһәр јохдур. Бүтүн бина кәрпичдән вә кәчдән тиклимишдир.

Көшкләрин чох һиссәси бүрчләр кими үч вә дөрд тәбәғәлидир (ја'ни мәртәбәлидир). Шәһәрин әтрафы чох кәзәзидир, бурада болу ахар су вә јашыллығ вардыр. Араз чајы шәһәрин ичиндән кечир... Елдәкизин әзәмәтли күнләриндә Нахчыван ән әзәмәтли шәкил алды. Орада дарүлмүлк (ја'ни Әмири сарајы) вә дәвләтхана (ја'ни һөкүмәт биначы) тикилды».

Даһа сонра бу мәнбәдә хусуси оларағ Нахчыванын гәбиристанлыгындан бәһс едиләр вә дејилир ки, бундан кәзәли һеч бир јердә јохдур. Гәбиристанда кәзәл мәдрәсәләр, мәсидләр вә түрбәләр јерләшир.

Беләликлә, «Әчајиб-ад-дүја» әлјазмасы XIII әсрдәки Нахчыван һаггында әтрафлы мә'лумат верир. Бу мәнбә шәксиз бир шәкилдә көстәрир ки, Нахчыван XII әсрдә Елдәкизләрин пајтахты олдуғдан сонра бөјүк вә әзәмәтли бир шәһәр чеврилмиш вә XIII әсрдә дә бу шәклинн мұһафизә етмишдир.

«Әчајиб-ад-дүја» әлјазмасындан мисал кәтирдидимиз сәтирләрдән Нахчыванын шәһәр гурулушунда үмүмијјәтлә Азәрбајҗан шәһәрләринә хас олан чәһәтләри көрүрүк. Мүстәһкам гала ичәрсиндә јерләшән Ичәришәһәр, шәһәрин Ичгаласы диггәти чәлб едир. Бу мәнбәјин вердији гүмәтли бир мә'лумат да Араз чајынын о заман шәһәрин ичиндән кечмәсидир. Бу да шәһәрин чох бөјүклүлүк көстәрән бир фактдыр.

Бу әсәрдә хусусән Нахчыванын Бајыр шәһәр һиссәсиндә гүмәтли дини тикингиләрин вә хатирә биначынын јерләшдији көстәрилир. Шәһәрсалма бахымындан диггәти чәлб едән бир хусусијјәт о заман Нахчыванда чохмәртәбәли сарај биначынын олмасыдыр.

Әлбәтте, бу гејд етдидимиз фактлар шәһәрин үмүми гурулушу, бөјүклүлү вә биначынын әзәмәти һаггында мә'лумат версә дә, шәһәрин план гурулушу һаггында тәхмини тәсәввур јарадыр. Нахчыванын бизә мә'лум олан, 1827-чн ил тарихдә рус һәрби мұһәндисләри тәрәфиндән тәртиб едилмиш ән көһнә планында шәһәрин һалә орта әсрә аид бәзи галығлары өз әксини тапмышдыр. Бу плана эсасән белә гәрәра кәлмәк олар ки, Нахчыванын мәркәзи һиссәсини Мәминә хатын түрбәсинин јерләшдији сәһә тәшкил етмишдир.

Бу сәһадә гејри-мүнтәзәм шәкилли мејдан әтрафында бина-лар комплекси јерләшмиш. Көрүнүр, Нахчыванын бу әсас ме марлыг комплексно һакимин сараји, бөјүк Чүмә мәсјид вә ола билсин ки, тичарәт биналары дахилмиш.

XVI әсрдә вә XVII әсрин әввәлләриндә Сәфәви-османлы муһа-рибәләринин әсас тоғгүшма нөғтәләриндән бирини тәшкил едән гяхчыванын дағылмасына бахмајараг, шәһәр һалә XVII әсрин ор-таларында көркәмли шәһәрсалма мәнзәрәсини муһафизә едирди. Буну ләр шејдән әввәл түрк сәјјаһы Әвлија Чәләбинин әтрафыли мә думаты исбат едир. Шәһәрин абидәләриндән бәһс едәркән, о, Әчәминин јаратдығы түрбәләри гејд едир, шәһәрдә 40 мәсјид, 20 карвалсара, 1000-ә гәдәр дүкан, 7 көзәл һамам, 33 миһарә олду-гуну јазыр. Ә. Чәләби Нахчыван һамамларындан вә мәсјидләрин-дән һејранлыгла бәһс едир. О дејир ки, Нахчыван һамамларынын диварлары кашы, дөшәмәләри мәрмәрлә өртүлү олмушдур.

Беләликлә, Нахчыван XII әсрин ән көркәмли шәһәрләриндән бири олмуш, бу әзәмәтли шәһәр ме'марлыгы шүбһәсиз ки, һејли дәрәчәдә Әчәминин јарадычы әмәјинин мәһсулу олмуш вә јухары-дакы, һејранлыгла јазылан сәтирләрин иләһам мәнбәјини мәһз онун әсәрләри тәшкил етмишдир.

Әчәми јарадычылығында көркәмли јер тутан хүсусијјәтләрдән бири онун ме'марлыг үслубунда вә композицијаларында хатирә абидәләринә хас олан чәһәтләрин үстүялүүдүр. Бу да мүәјјән тарихи шәраитин нәтичәси иди.

XII әсрдән табаткы дөврүн көзә чарпан хүсусијјәтләриндән бири әрәб халифәлијинин зәифләмәси илә алағадар олараг јерли һөкмдарларын күчләнмәси процесси иди. Бу процес бир чох Јахын Шәрг өлкәләриндә өзүнү көстәрир. Јерли һөкмдарлар дини еһкамлардан даһа чох дүниәви мүдәәлар әсасында һөкмранлыг едирдиләр. Бу мејләр XII әсрдә артыг тамамилә көкләнмишди. Сылар өз һөкмранлыгларыны күчләндирмәк намини шәхсијјәтлә-ринини вә мәһсүб олдуғлары сүләләнин халг күтләләри арасында кениш тәблиғиндә инчәсәнәтдән дә истифадә едирдиләр.

Мә'лумдур ки, Гәрби Авропада истәр дини вә истәрә дүниәви һөкмдарлар инчәсәнәтин бүтүн нөвләриндән кениш истифадә еди-рләр. Хүсусән тәсвири инчәсәнәт, һејкәлтәрашлыг, мусиги вә илә-чә дә ме'марлыгдан күтләләрин ләзыми истиғамәтдә тәрбијәлән-дирилмәси үчүн кениш фәјдаланылырды. Шәрг өлкәләриндә исә исламни чанлы мөһлүгәтин тәсвирини гадаган етмәси бу сәһадә имканлары бир тәрәфдән мөһдүдләшдириләр, диқәр тәрәфдән дә сифаришчиләри вә сәнаткарлары исламијјәтин еһкамларына зидд олмајан јоллар ахтармаға сөвг едирди. Мәһз бунун-ла изаһ едилмәлидир ки, X әсрин сонларындан башлаја-

раг Јахын Шәрг өлкәләриндә бу мәғсәд үчүн ме'мар-лыгдан кениш истифадә едилир. Бир тәрәфдән дини бинала-рын әзәмәтли гурулушда вә зонкин тикилмәси илә күтләләрдә һөкмдарларын гудрәти һағгында дәрин тәсирләр јаратмаға ча-лышылыр, диқәр тәрәфдән дә хатирә абидәләринин ишшаатына ке-ниш јер верилир. Белә бир шәраитдә хатирә абидәләри олараг, әсас е'тибары илә гүлләвары түрбәләр ишша едилир.

Узун мүддәт сәһијәтәһәсәһәтлә бүтүн түрбәләр дини биналар сьрасына дахил едилдири. Апарылан тәдғигат вә јухарыда гејд етдијимиз муһафизәләр бу түрбәләрин әһәмијјәтли һиссәсинин сьрф хатирә—мемориал сәңијјили тикитиләр олдуғуну мүәјјән едир. Бу хатирә абидәләри о заман Азәрбајҹанда сәккизбүҹәһәли вә гүлләвары түрбәләр шәклиндә кениш јайылыр.

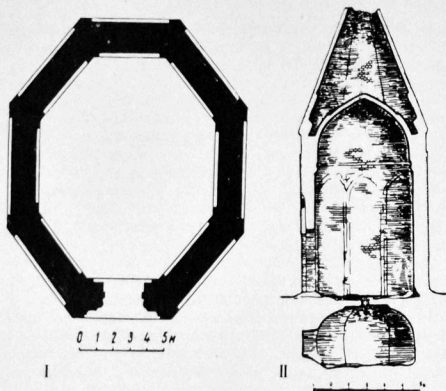
Гүлләвары түрбәләрдә деһн үчүн ајрымш сәрләбә һиссәһән јералты вәзијјәтдә олуб, бинанын чох кичик һиссәсини тәшкил едир. Белә түрбәләрин әсас мә'насы онларын јерүстү һиссәси иди. Һүндүр-лүкләри бә'зән 30 м-дән чох олан белә абидәләр харичи бөлүкләри, бәзәкләри е'тибары илә деһн едилмиш шәхсин хатирәсини әбәдиләш-дирмәјә јөнәдилмишдир. Белә абидәләрин үзәриндәки орнамент бәзәји, јүксәк бәзәк хүсусијјәтләри олан китабәләр, декоратив баш-тағлар—порталлар бу мәғсәдә хидмәт едир. Маһијјәти е'тибары илә гүлләвары түрбәләрлә Гәрби Авропада тәтбиг едилән һејкәлтә-рашлыг хатирә абидәләри арасында дахили јахынлыг вардыр. Јәһни һәр ики һалда шәхсин хатирәсинин әбәдиләшдирилмәси әсас мәғсәд тәшкил едир. Гәрбдә бу, һејкәл вәситәсилә, Шәргдә исә ју-харыда изаһ етдијимиз сәбәбләрә көрә ме'марлыг вәситәсилә је-рина јетирилир.

Әчәминин јаратмаға башладығы заман бу мејләр чох күчлән-мишди. Елдәкизләр сүләләһә мәһсулары, ме'марлығын бу чәһә-тиндән истифадә едән һөкмдарлар сьрасына дахил едилә биләр.

Азәрбајҹанда вә хүсусән Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин тә'-сир даңғәһәһә дахил олан әразидә көркәмли гүлләвары түрбә-ләр јарадылыр. Әчәми Нахчыванын јаратдығы шөһрәт таһмш түрбәләр—Мә'һнә хатын вә Јусиф Күсејир оглунун түрбәһәи бун-ларын ән көзәләриндир.

Әчәминин јаратдығы әсәрләр, хүсусән онун түрбәләри Азәрбај-ҹан вә үмумијјәтлә Шәрг ме'марлығы вә инчәсәнәт тарихини тәд-ғиг едән алимләрин диғәтәһәһә һәмһәһә чәләб етмиш, онун шәһ әсәр-ләри ме'марлыг вә инчәсәнәт тарихиһә һәһә етмиш китабларда ән кениш шәһәлдә әһс етдирилириндир.

Биз башкада биләвәһәһә китабчанын мәһни илә алағадар олан мәһбә вә тәдғигатлары јери кәлдикчә көстәрмәклә кифәјәтләһәни-рик.

Юсиф Күсејір оғлу түрбәсі: I—план, II—кәсік,
III—үмүм көрүнүшү

Юсиф Күсејір оғлунун түрбәсі. Халг арасында «Атабаба күнбәзи» ады илә мәшһүр олан бу түрбә 800 жашыны тамамламасына бахмајараг һәлә дә Нахчыванын мәркәзиндә јүксәлир. Әсрләрин тә'сири нәтичәсиндә бу түрбә сон дәрәчә көһнәлмиш бир вәзијјәтдә иди. Әсримизин 50-чи илләринин сону вә 60-чы илләринин әввәлиндә апарылан бәрпа ишләри нәтичәсиндә түрбәнин дағылмыш һиссаләри дүзәлдирилиш, мүнәндис гургулары мөһкәмләндирилишдир.

Абидә јералты сәрдабәдән вә јерүстү гүлләвары һиссәдән ибарәтдир. Сәрдаба планда сәккизбучағлы шәклиндәдир. Абидәнин јерүстү һиссәси дә дахилдән вә харичдән сәккизбучағлы шәклиндәдир. Марағлыдыр ки, 800 ил сахланмыш бу абидәнин диварлары чәмиси 80 см галынлығындадыр. Јалпыз сәккизбучағлынын тинләриндә чыхынты шәклиндә верилмиш дајағлар вардыр ки, булар абидәнин әсас каркас гурулушуну нәзәрә чапдырмагла бәрәбәр сәккизжушәлинин сәтһләрини дә чәрчивәләјир.

Түрбәнин сәккизбучағлы көвдәси пирамидашәкилли кәрпич күнбәзлә өртүлмүшдүр. Дахилдә исә түрбәнин күнбәзи чатматар

III

шакиллидир. Белаликлә, Јусиф Күсејир оғлунун түрбәсиндә биз икигәт күнбәз гурулушунун ән көркәмли. бизим заманәмизә гәдәр әввәлки шәклини муһафизә етмиш бир нумунәсини көрүрүк.

Түрбәнин бүтүн сәккиз сәтһи муһтәлиф шәкилли һәндәси орнаментлә бәзәнмишдир. Бу орнаментләр кичик кәрпичләрдән гурашдырылмыш сонра кәч мәһлулу илә тавалар шәклиндә бүтөвләшдириләрәк сәтһләрин үзәриндә бәркидйлимишдир. Гурулушу етибары илә түрбәнин јалныз јән сәтһи, гәрб тәрәфә бахан сәтһи, башга шәкилдә һәлл едилмишдир. Бурада түрбәнин кириш гапысы јерләшдирилмиш вә чатматаг шәкилли гапы әтрафында һәшијәләр шәклиндә верилмиш чыхынтылар васитәсидә бу һисса бир баштаг—портал шәкли алмышдыр. Түрбәнин рәис, хоча Јусиф Күсејир оғлу адланан шахс үчүн һичри 557 (1162)-чи илдә тикилдијини көстәрән китабә дә бу сәтһин јухары һиссәсиндә јерләшдирилмишдир. Түрбәнин сәтһләриндән јухары һиссә гуршаг шәклиндә ајрылмыш вә бурада дә китабә јерләшдирилмишдир. Кириш гапысындан сол тәрәфдә јенә куфи хәтлә меһмарын ады јазылмышдыр: «Әмәли Әчәми бин Әбубәкр, әлбәннан ән Нахчыван».

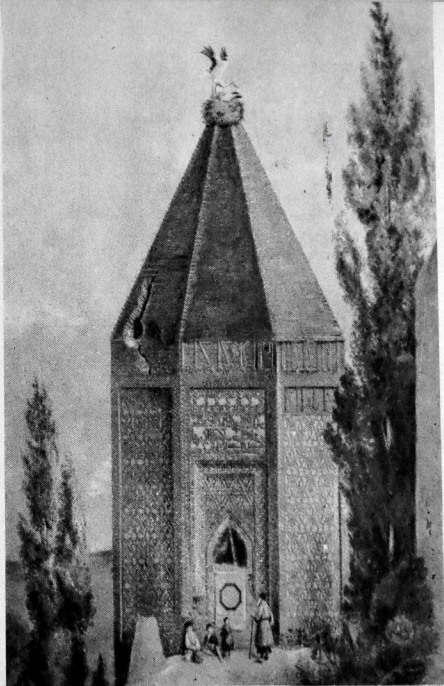
Јусиф Күсејир оғлунун түрбәси һәмчә етибары илә бир о гәдәр бөјүк тикинти олмаса да, меһмарлыг бәзәји һисбәтән садә олса да, өз үмуми композисијасынын ајдынлығы вә һиссәләринин мүтәнәсиблији етибары илә еләчә дә иншаат ишләринин дигтәтлә апарылмасы чәһәтдән көзәл бир меһмарлыг абидаһисдир.

Меһминә хатын түрбәси. Әчәми Әбубәкр оғлунун заманәмизә гәдәр галмыш икинчи әсәри олан Меһминә хатын түрбәси Нахчыванын орта әсрләрдәки әзәмәтинин, Нахчыван меһмарлыг мәктәбинин јүксәлдији бәдһи—меһмарлыг сәвијәсинин шаһиди кими шәһәрин мәркәзиндә јүксәлир.

Абидәнин үзәриндәки китабәдә түрбәнин 1186-чы илдә Атабәј Елдәкизин оғлу Мәһмәд Чаһан Пәһләванын арвады Меһминә хатынын шәрәфинә тикилдији мәлүм олур.

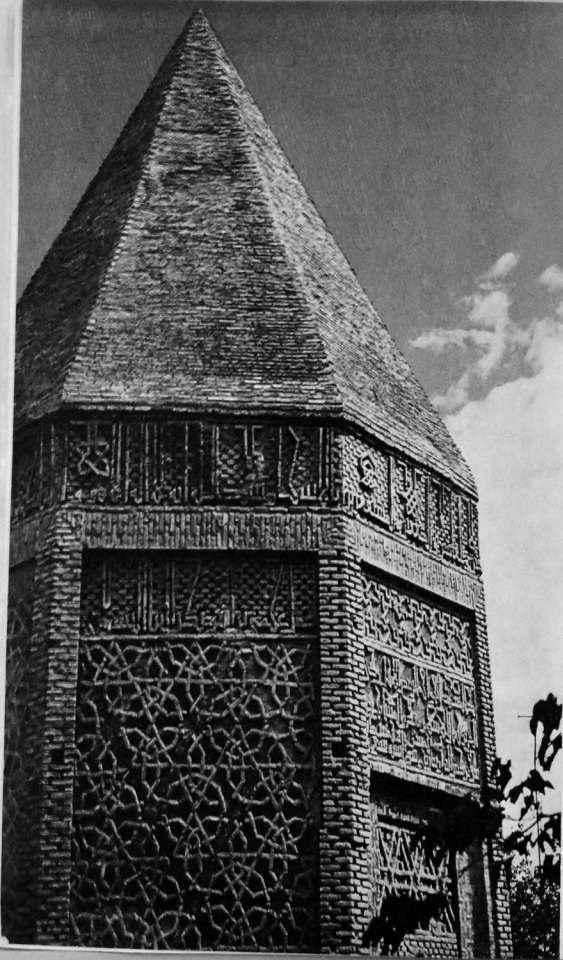
Монументал, әзәмәтли бир тикинти олан Меһминә хатын түрбәси Нахчывана кәлән сәјјәһ вә алимләрин дигтәтини чоһдан бәри өзүнә чәлб етмиш вә абида бир чоһ әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. XIX әсрин әввәлләриндә Нахчывана кәлән Дубуа-де Монпере бу абидәнин китабәләрини Петербург академик Х. Френә көндәрмишди. О замандан бәри муһтәлиф алим вә шәрғшүнаслар түрбәнин өзү вә китабәләри һаггында гејдләрини дәрч етдирмишләр. Онларын сырасына шәрғшүнас Н. Ханыков, сәјјәһ Ж. Дјеләфуа вә башгалары дахилдир.

Меһминә хатын түрбәсинин илк әтрафлы елми тәдҗигаты XIX әсрин сонунә аиддир. 1897-чи илдә Нахчывана кәлән алман ме-

Јусиф Күсејир оғлу түрбәси—Е. Јакобстальн ишләдији фасад

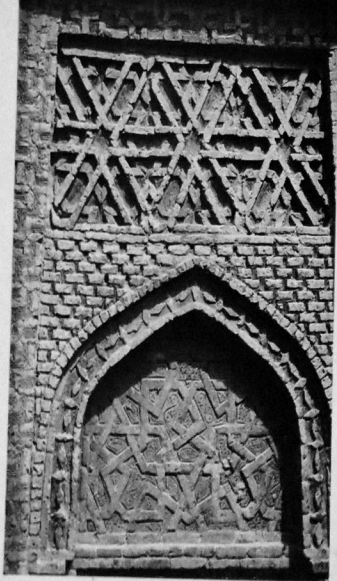
мары Е. Јакобстальн абидәни һәртәрәфли өјрәнмиш, өлчүмш вә нәтичәләрини 1899-чу илдә Алманијада ајрыча китабча шәклиндә нәшр етдирмишдир. Е. Јакобстальн бу әсәриндә ејни заманда Јусиф Күсејир оғлу түрбәсини дә вермишдир. Бурада һәр ики абидәнин әтрафлы өлчүләр әсасында тәртиб едилмиш план, кәсик вә фасадлары чап едилмишдир. Әсәрин меһмарлыг һиссәси илә бәрәбәр онун китабәләри һаггында танынмыш шәрғшүнас М. Һартманын тәдҗигаты да бу әсәрә әләвә едилмишдир. Нахчыван абидаһаринин

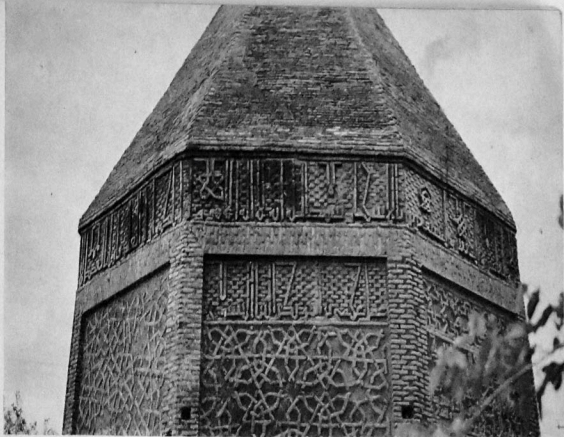
Юсиф Күсөйр оғду түрбәси: I—Ме'марын адынын жазылдыгы сәтһ, II—киреш сәтһи

Гәрбдә белә тәфсилаты илә нәшр едилмәси бу абидәләри мәшһүрләшдырмышдыр. Бир чох шәргшүнәсәлг әсәрләриндә Нахчыван абидәләри бу мәнбәјә әсәсән өз әксини тапмышдыр. Бунларын ичәрсиндә Ф. Заррини тәдгигаты хүсусәнә гәјд едилә биләр.

Совет һакимийәти илләриндә Нахчыван абидәләри олдугча дәриндәи тәдгиг едиләр вә әһәмийәтли бәрпа ишләри көрүдүр. Бу мүнасибәтә абидәнин 1939—1940-чы илләрдә бир груп ме'мар тәрәфиндән диггәтлә өјрәнилиб һәртәрәfli тәсвир едилмәси гәјд олунмалыдыр. Низами дөврүнүн ме'марлыг абидәләринин өјрәнилмәси илә әлағадар олан бу иш Мә'минә хатын түрбәсинин өјрә-

I

II

III

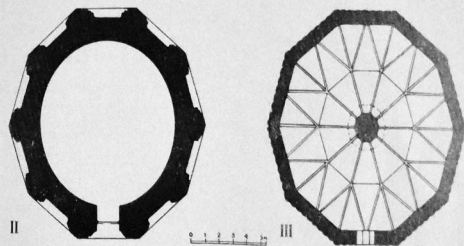
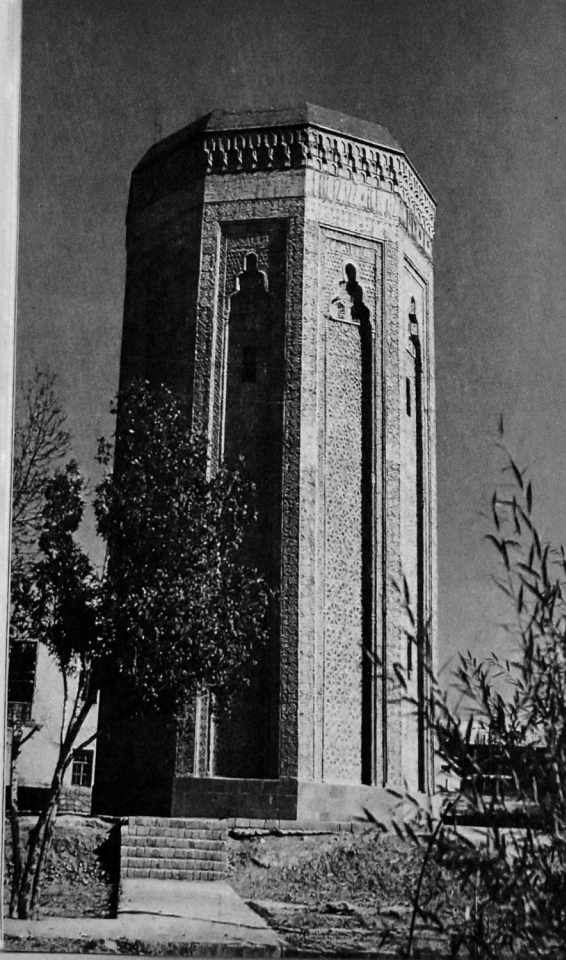

Юсиф Күсейр оғлу түрбәси:
I—һаһымһы үст тәрафи,
II—түрбәһини җухары һиссәһи,
III—сәһһәһләһән биһриниһи орнаменти

һилмәһиндә еһни вә әһәмийәтһи адһдым олмуһшдур. Даһһа сонра аһбидә Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Мә'марлығ вә Инҗа-сәнәт Институтунда апарылан елми иһшләрдә һәртәрафһи әкһһини тапмыһш вә 1963-чү илдә нәһшр едилән «Азәрбајҗан мә'марлығы тарихи» әһһәриндә көркәмһи јер тутмуһшдур.

50-чи иһһәрдә Мә'минә хатын түрбәһиниһи јенидән өлчүлмәһи иһшләри апарылмышш вә бәрпа ләйһһәһиниһи тәртиби илә әләғәдәр оларағ јени мүһшаһидәләр едилмиһшдир.

Мә'минә хатын түрбәһи гүлләвары Азәрбајҗан түрбәләриниһи әһн көркәмһи бир нүмунәһидир. Зәмәнәмизә гәдәр галмыш һиссәһиниһи һүндүрлүҗү 26 м олан Мә'минә хатын түрбәһиниһи харичи өртүҗү дағылмышдыр. Онун да сәккиз метр һүндүрлүкдә олдуғуну нәзәрә алдыгда Мә'минә хатын түрбәһиниһи кечмиһшдә 34 м һүндүрлү-

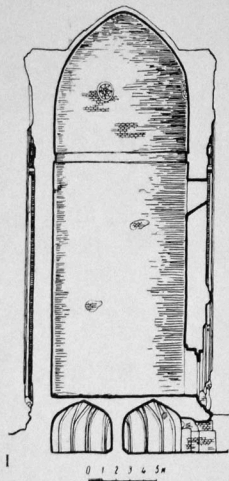
Мө'минә хатын түрбәси: I—үмүмү көрүнүшү, II—план, III—сәрдабәни планы

ју олан абадәви бир тикинтү олдугу айдылашыр.

Абадә јералты һиссәдән вә јерүстү гурғудан ибарәтдир. Јералты сәрдабә һиссәси планда оңбучаглыдыр. Сәрдабәни гурулушу бурада олдугча мараглы бир шәкилдә һәлл едилмишдир. Мәркәздә јерләшмиш сүтундан оңбучаглынын һәр күнчүнә доғру бир тағ атылмышдыр. Нәтичә етибары илә Мө'минә хатын түрбәсини сәрдабә һиссәси Гәрбдә готика ме'марлығына сәчијјәви олан ме'марлыг гурулушу хусусијјәти дашыјыр.

Белә көрүнүр ки, бу гурулушлу системләр Шәрг өлкәләриндә даһа әввәл әмәлә кәлмиш, сонра Гәрбдә јайылмышдыр. Һәр һалда Мө'минә хатын түрбәси сәрдабәсиндәки бу мараглы ме'марлыг-мүһәндис турғусу ме'марлыг тарихиндә белә гурулушун илк вә долғун бир нүмунәсидир.

Мө'минә хатын түрбәсини асас һиссәсини тәшкил едән јерүстү абадә харичдән 10 күшәли, дахилдән икә дәнрәвидир. Кәрипчән тикилмиш Мө'минә хатын түрбәсини гурулушу Јусеф Күсәјир оғлу түрбәсинә охшардыр. Јәни бурада да түрбәни бучаглары чыхынты шәкилдә һәлл едилмиш, сәтһләр икә батыг вәзијјәт алмышдыр. Лакин Мө'минә хатын түрбәсиндә бу ме'марлыг схеми олдугча әнлик бир сурәтдә ишләнмишдир. Түрбәни бүтүн сәтһләри адәтәи рәссамлыглы ме'марлығын синтези шәклиндә тәзәһүр едир. Мө'минә хатын түрбәси сәтһләрини вә бучагларынын китабә вә һәндәси орнаментдән ибарәт олан бәзәји вә кәч үзәриндәки нәбәти тәсвирләри өзү-өзлүјүндә монографик бир әсәрин мөвзусуну тәш-

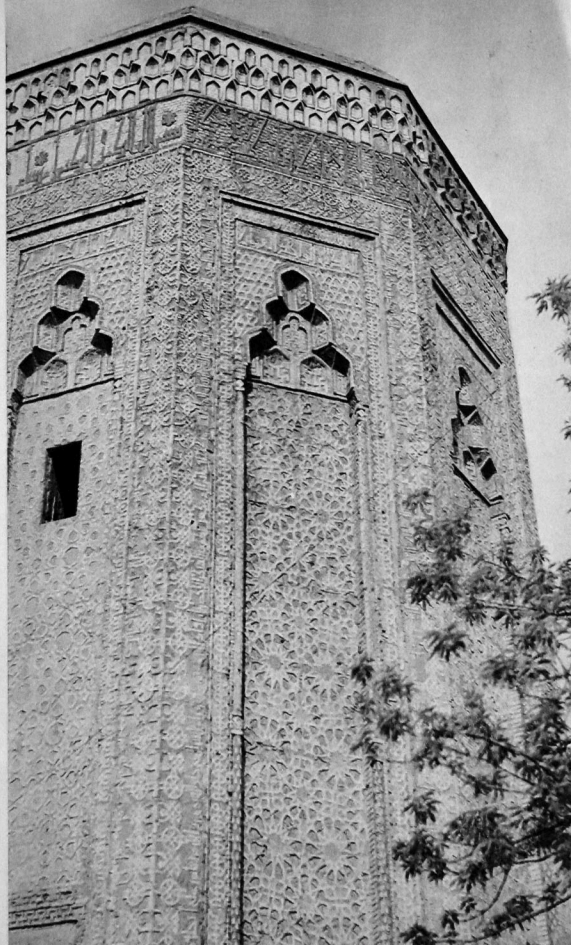
Мө'минә хатын түрбәсі: I—кәсік,
II—түрбәниң јан тәрәфдән көрүнүшү

кил едә биләр. Лакин биз бу-
рада ән үмуми шәкилдә бу
орнамент бәзәјиндән вә кита-
бәләрдән бәһс едәәјик. Түрбә-
ниң бучағларындакы чыхынты-
лар әсас е'тибары илә куфи
хәтлә ишләмиш китабә илә
өртүлмүшдүр. Умуми узунлуғу
500 м-ә чатан бу китабәләр
түрбәниң үмуми гурулушуна
сон дәрәчә әһәмийјәтли мөвге
тутур.

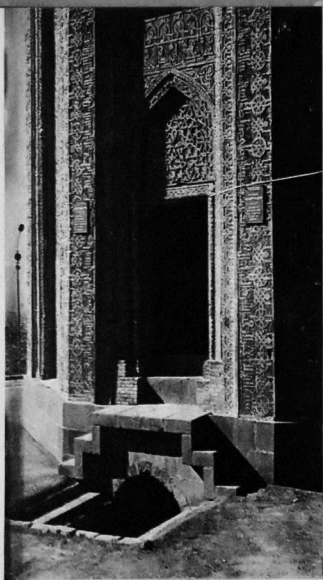
Сәтһләрини батығ һиссәси исә
башдан-баша һәндәси орна-
ментлә өртүлмүшдүр. Бу үсу-
лу биз Јусиф Күсејир оғлу түр-
бәсиндә көрмүшдүк. Лакин
орада орнамент анчағ бир
рәнкли—кәрпич рәнкиндә иди.
Мө'минә хатын түрбәсиндә исә
орнаментин өзүнүн мүрәккәб-
ләшмәји илә бәрәбәр онун гу-
рулушуна фирузеји кашының
дахил едилмәси олдуғча әһә-
мијјәтлидир. Бу ики сәбәбдән
Мө'минә хатын түрбәсиниң
сәтһләриниң нахышлары ол-
дуғча зәңкинләшмишдир. Һәлә
буну да гејд етмәк лазым-
дыр ки, һәндәси орнаменти

гәшкил едән кәрпиччикләрин арасыны долдуран кәч мәһлулуңун
сәтһи дә бәзәкли олмүшдүр. Индики вәзијјәтдә 800 илә јахын бир
вахт кечдикдән сонра кәч үзәриндәки нәбәти тәсвирләр јағыш, гар
вә күләјин тә'сириндән овулуб төкүлмүшдүр. Јалһыз бу орнамент
бәзәјиниң бә'зи галығлары иләнир. Јеһндән бәрпа ишләри заманы
кәч үзәриндәки нәбәти тәсвирләрин бөјүк бир гисми бәрпа едил-
миш вә јенидән чанландырылмышдыр.

Мө'минә хатын түрбәсиниң үзәриндәки орнамент бәзәји сәнәт-
карын түкәнмәз фантазијаја малик олдуғуну көстәрир. Бүтүн сәтһ-
ләриниң орнаменти мүхтәлифдир. Сәнәткар тәқрарә јол вермәмиш-
дир. Лакин онун мәһарәти орасындадыр ки, бу мүхтәлифликлә бә-
рәбәр бүтүн орнаментләри ејни сәңијјәдә јаратмыш вә беләкликлә
абидәниң үмуми вәһдәтини сахлаја билмишдир.

II

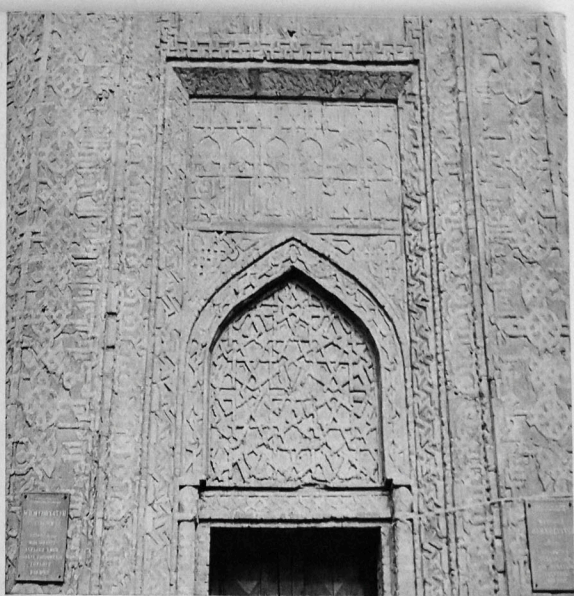

Мə'minə хатын түрбәси: I—кириш җаһысы,
II—җаһының үстүндә мө'мин ады җазылы китаб

миш дөрд бөјүк гөнчәдир. Даирәви шәкилдә олан бу гөнчәләрни ичәрисиндә нәбәти орнамент рәсми вә сон заманларда ајдынлашдырылдыгы кими орнамент шәкилли җазылар јерләшдирилмишдир. Бу китабәләрни баш һәрфи олараг «ع» «Ајн» һәрфинин јерләшдирилмәси бурада дини мәзмунла бәрәбәр Әчәмнин адынын баш һәрфинин композисијаја дахил едилмәси имканына јаратмышдыр.

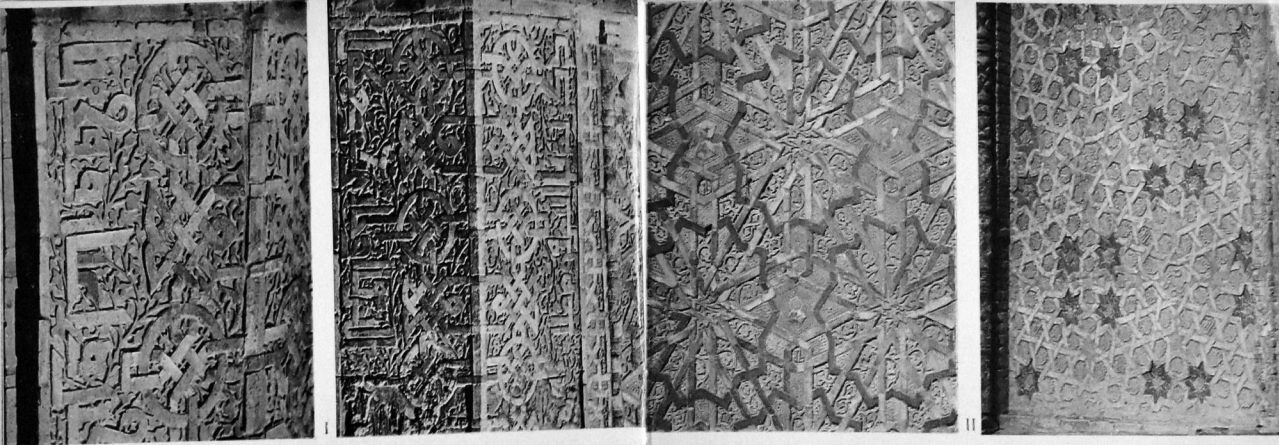
120 ил кечдикдән сонра бу гөнчәнин—медалюнун Чәнуби Азәрбајҗанда охшарыны Солтанијјәдә Әлчәјту Ходабәндә түрбәсинин дахилиндә көрүрүк.

Мə'minə хатын түрбәсинә үмүми гиймәт верәркән бир дә орасыны ајрыча көстәрмәк лазымдыр ки, түрбә үмүми композисија-сы е'тибары илә монументал олдуғу һалда, ајрынтыларынын ишләнмәси е'тибары илә эәфф бир тикинтидир. Мə'minə хатын түр-

бәсинин сәнәткарлыг үсдубуну «монументал зәрифлик» формулу илә мүәјјәнләшдирмәк олар. Композисијанын белә һәлл едилмәси ола билсин ки, түрбәнин гадын хатирәсинә һәср едилмәси илә әләгәдардыр.

Мə'minə хатын түрбәси там мә'нада мө'марлыг сәнәтинин шаһ әсәри, орта әср мө'марлыг тарихинин јүксәк зирвәләриндән биридир. Мәһз Мə'minə хатын түрбәси мө'марлыг тарихчиләри вә сәнәтшүнасларын диггәтини өзүнә чәлб етмиш, мө'марлыг вә ичәсәнәт тарихинә аид үмүми әсәрләрдә вә монографик тәдигатларын сәһифәләриндә шәрәфли јер тутмушдур. Тәдигатчыларын бу шаһ әсәр һаггында сөјләдикләриндән бир нүмунә илә кифәјәтләнирик. Мәшһур совет сәнәтшүнасы, ССРИ Бәдајә Академијасынын академики, профессор М. В. Алпатов үччилдик «Үмүмдүнја ичәсәнәт тарихи» әсәриндә Мə'minə хатын түрбәсинин сәнәтшүнасыг тәһлилин вердикдән сонра јекун олараг јазыр: «Белә јүксәк мө'»

Мо'ина хатин түрбәси: I—сәтһләри җәрһивәләжән китабәләрин
һиссәләри, II—сәтһләрин орнамент базәји нүмунәләри

марлыг формасы дуғусуна, композициянын белә классик камил-
лијина вә мүһәмәд ишләмәсинә о заманләр Орта Европада тәса-
дүф етмәк мүмкүн дејилдир. Нахчыван түрбәсиндән классик Шәрг
әдәбијатинин ән јакшы әсәрләри Фирдовсинин «Шаһнамә»
(X—XI әср) вә јахуд Низаминин (XII әср) «Лејли вә Мәчнун»
поэмасында олдуғу кими инсанпәрварлик нәфәс кәлир¹.

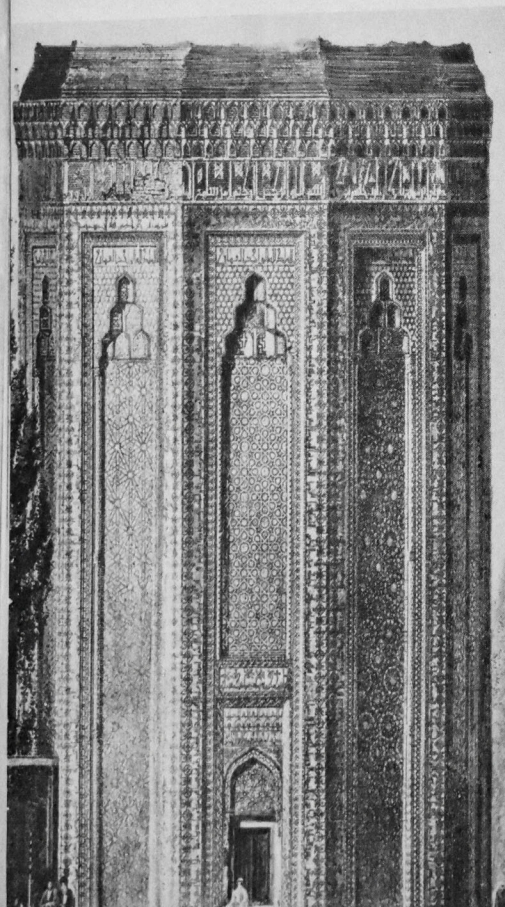
Үзәриндә Әчәминин ады олан үчүнчү әсәр онун јаратдығы
күллијәјә кириш маһијәтиндә олан гоша минарәли баштағдыр
(портал). Бу китабә һәлә XIX әсрин орталарында мәшһур рус
шәргшүнәси Н. Ханыков тәрәфиндән охунуш вә нәшр едилмиш-
дир. Китабәнин мәтні о бирис абидәләрдә оланларын ејиндир:
«Ме'мар Әчәми Әбубәкр оғлу Нахчыванинин әсәридир»—дејилер;
әрәб дилиндә, куфи хәтлә јазылмышдыр.

Сон заманлара гәдәр бу маратлы абидә лајиг олдуғу диггәти
чалб етмәмиш, ме'марлыг—сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлил едилмә-
мишдир. Сәнәткарин бу әсәри онун јарадычылыг јолунун излә-
мәси, муһтәлиф ме'марлыг композициялары тәртиб етмәси бахы-

мындан вә нәһәјәт Мо'иннә хатынын да дахил олдуғу күллијә-
нин үмуми гурулушуну изаһ етмәк чәһәтдән олдуғча әһмијјәтли-
дир.

Минарә композициясы ислам өлкәләри ме'марлыгында јерли
ме'марлыг хусусијәтләринин өзүндә бүрүзә верән ме'марлыг гуру-
сулур. Нахчыванда олан онларда көзәл минарәдән, бизә мә'лум
олан бу гоша минарәләр Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин ән га-
дим минарәләри оларат да хусуси диггәтә лајигдир. Бу абидәни
тәшкил едән ики тәркиби һиссә—гоша минарә вә онлары бирләш-
дирән баштағын әмәлә кәһирдәји ме'марлыг композициясы сон
дәрәчә тәсвирлич, һәфизәдәтәлич көркәмә маликдир. Белә кө-
рүнүр ки, Әчәми XII әсрдән башлајарат, кениш јайылмыш бу
композициянын илк мүәллифәриндән биридир. Силиндршә-
килли, сәја сәтһли минарәләр композициянын мәркәзинин тәшкил
едән баштағы көзә чарпдырмаг, она даһа да тәнтәһли көркәм
вермәк мәғсәдилә уғун түрәдә ишләнмишдир. Ме'марлыг бөлкүләри
иә бәзәх үнсүрләри баштағын сәтһиндә чәмләнмишдир. Баштағын
әсәс үнсүрү—тағын јерләшдирји сәтһ ләјаз батыглы бөлкүләрлә
ишләнмиш, һәшијәләнин бөлкүләрдә орнамент базәји вә китаба-
лар јерләшмишдир. Мәркәз тағын јан тәрәфләриндә зәриф узунсов
тағчалар илә ишләнмиш шагун батыглар композициянын орта
һиссәсинин кенишләјини көзә чалдыыр, контраст јарадыр. Әчә-

¹ М. В. Алпатов. «Всеобщая история искусства», том I, М.—Л., 1948,
сәһ. 248—249.

Ме'мина хатини түрбәси: Е. Якобстаал тарафидан 1897-чи илде ишләниш фаслаа

Гоша минарәли баштаг

минин мөһәрәтлө тәтбиг етдији бу үсүл сонралар Шәрг ме'марлыгына хырдаланма јолу илә кечмиш, гоша минарәли композисија әввәлки тәрәвәтини итирмишдир.

Гоша минарәли баштағын Ме'минә хатин күллијјәсиндә мөвгәји мәсәләсинә кәлдикдә исә бу баштағы мәсиддә билаваситә әләгәләндирмәк истәјән тәдғигатчыларын мұлаһизәси инандырычы дејилдир. Она көрә ки, әввәлә баштаг һеч бир шәкилдә мәсиддә гурулуш чәһәтдән әләгәләндирилмәмишдир. Мәсиддин өзүнчү кириш баштағы олдуғу Дјелафуянын рәсминдән ајдын көрүнүр. Сонра, баштағын үзәриндәки тарих әһәмийјәтлидир. Н. Ханыковун баштағын китабәларина һәср едилмиш јазысындан мә'лумдур ки, баштаг 1187-чи илдә, јә'ни Ме'минә хатин түрбәси тамамланандан бир ил сонра тикилмишдир. Бундан башга китабәдә Атабәј Чаһан Пәһләванын ады чәкиләркән, онун вәфат етдији билдирилир. Бу дедикләримиздән белә нәтичә чыхармағ олар ки, гоша минарәли баштаг Атабәј Чаһан Пәһләванын өлүмүндән сонра тамамланмиш вә Ме'минә хатин түрбәси илә әләгәләндирилмишдир. Бахты илә Ә. Әләскәрзадә баштағын китабәләрини тәһлил едәр.

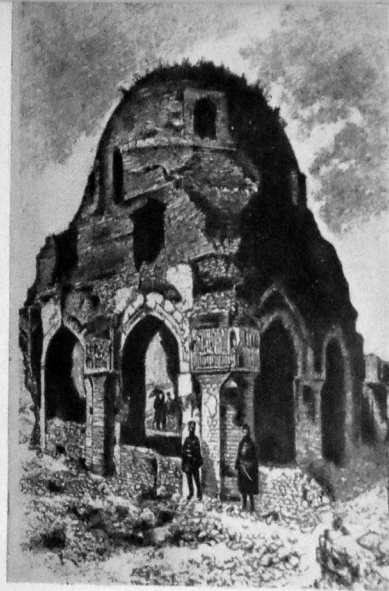
Ме'минə хатын комплексинин үмуми мəнзəрəsi. XIX əсрə аяд фотодан

кəн Атабəј Чəһан Пəһлəвəнын өзүнүн дə Ме'минə хатын түрбəсиндə дəфн едилдијини чох ھاғлы оларағ еһтимал етмишдир¹. Белəликлə, гоша минарəли баштағын хатирə бинасы илə, јə'ни Ме'минə хатын түрбəsi илə əлəгəлəндирилдији ајдылашыр.

Абидəнин өзүнчү гурулушундə минарəлəрин олмасына бахмəјарағ, хатирə мемориал абидə сəчијрəsi үстүндүр. Бу, илк нөвбəдə тағын бир нөв зəфəртағы шəкилдə, ачығ верилмəсидир.

Көрдүјүмүз кими бу минарəлэр сэдə цилиндршəкилли. јухары-ја доғру инчəлənən гургулардыр. Белə композисийəнын Нахчыван мəктəби үчүн сəчијрəви олдуғуну кəстəрən əһмијјəтли бир нүмунə дə XII əсрин вə јə XIII əсрин əввалиндə тикилдији еһтимал едилən Гарабағлар минарəлəридир. Тəссүф ки, һэр ики һалдə ми-

¹ Ә. Ә. Əлəскəрзаде. Низамн дөвүрү Азəрбајҗан ме'марлыгы абидəлəрини китабалəри. «Архитектура Азəрбајҗана. Эпоха Низамн», М., Баку, 1947, с. 376.

Чүмə мəсчиди—XIX əсрə аяд фото

нарəлəрин јухары һиссəsi дағдылдығы үчүн тамамлајычы һиссəнин шəкли ھاғгында фикир сөйлəмək чəтиндир.

Узун мүддət Нахчывана кəлən сəјјаһларын əксəријјəтинин диггəтини Ме'минə хатын түрбəsi дəјил, илк нөвбəдə күлијјəјə дахил олан Чүмə мəсчиди чəлб етмишдир. Көрүнүр, буну Чүмə мəсчидинин бөјүк һəчми илə изаһ етмək лəзимдыр. Мəсələn, XVII əсрдə Нахчывана кəлмиш франсыз сəјјаһы Тавернје шəһəрин абидəлəриндən јалғыз Чүмə мəсчидини гејд едир. О. бу мəсчиди Асијада эн мөһтəшəм мəсчидлəрдən бири кими гиймəтлəндирмəклə, артығ, о заман бинанин дағынығ вəзијјəтдə олдуғуну да кəстəрир.

Бизим дөврə гəдэр галмамыш бу мəсчидин үмуми көрүнүшү вə гурулушуна аяд мүјјən тəсəввүр əлдə етмək үчүн əлимиздə олан

мәлумат әсас етибары илә XIX әсрдә Нахчывана кәлмиш сәјјәһ Ж. Дзелафуанын чәкдирдији рәсмләр, XIX әсрин сонларында Јакобсталын чәкдирдији фото, јенә о замана аид фото әсасында тәртибләнмиш рәсм вә бәзи шәхсләрин јол гәјдләри маһијјәтли тәсвирләрдир.

XIX әсрин орталарында В. А. Енгелгардт јазыр: «Бу, јонулмуш дашдан гурулмуш тағтаванлары олан нәһәнк бинадир. Оуну дахилдә һәлә дә көзал ишләнмиш ојма габартмаларын изләри вар. Бинанын бир һиссәси артыг дағылмыш, о бири һиссәси иса учмаг горхусу алтындадыр. Мәсчиддән 50 сажән аралы, кечмиш-дә бу мәсчидә аид олан 20 сажән һүндүрлүкдә гоша миһарәли дарваза јерләшир. Мәсчидлә дарваза арасындакы сәһәдә кечмиш-дә мәсчидә аид тикинтиләр олмушса да, инди онлар јохдур вә дарваза орада јахындакы ајрыча бүрчә аид кими көрүнүр»

Мәсчидин шәкилләриндән оуну план гурулушу һаггында белә нәтичәләр чыхармаг олар. Шәкилләрдә көрдүјүмүз һәчм бу бинанын анчаг мәркәзи һиссәсидир. Квадратшәкилли бу бөјүк чатма тағ күнбәзлә өртүлү олан һәчмин һәр тәрәфи, шәкилләрдә ајдын көрүнүјү кими ачыг гоша тағлар шәклиндә олмушдур. Салонун јан диварларынын ачыг тағлар шәклиндә олмасы мәсчидин мәркәзи һиссәсинин һәр тәрәфдән отағлар вә јахүд кечидләрлә әһәт едилмәсини көстәрир.

О заманлар бөјүк шәһәрләрин тикилишиндә вә онларын план гурулушунун мүәјјанләшмәсиндә дини биналар олдуғча әһәмијјәтли рол ойнајырды. Бөјүк шәһәрләрдә мәркәзн мәсчид ролу ойнајан азы бир бөјүк Чүмә мәсчиди олурду. Мүстәсна һалларда Чүмә мәсчидләринин сајы шәһәрин әсас һиссәләриндән асылы олурду вә ја һөкмдарларын истаји илә бир нәчә Чүмә мәсчиди тикилирди. Бу Чүмә мәсчидләр шәһәрләрин меъарлыг симасында көркәмли мөвгә тутурду. Нахчыван мәсчидинин шәһәрдә тутдуғу көркәмли мөвгә һәм оуну бөјүк һәчми, һәм дә Нахчыванын мәркәзи меъарлыг ансамблына дахил олмасы илә мүәјјанләширди.

Нахчыван, Кәңчә, Шамахи, Бәрдә кими шәһәрләр һаггында әлимиздә олан мәлумат бу шәһәрләрдә бөјүк Чүмә мәсчид комплексләринин XI—XII әсрләрдә вә һәтта XIII әсрин әввәлләриндә јарандығыны көстәрир. анчаг тәәсүф ки, бу әһәмијјәтли комплексләр һаггында мәлумат азыр. Дөврүмүзә гәдәр чох аз аби-дә галмышдыр.

Чәсарәтлә демәк олар ки, бу тип мәсчидләрин ән әһәмијјәтлеси Нахчывандакы Чүмә мәсчид олмушдур.

Нахчыван Чүмә мәсчиди оуну фотоларында ајдын олдуғуна көрә мәркәз типли мәсчидләр групуна дахил олан бир абидәдир.

Оуну мәркәз һиссәсинин бөјүк диаметрли күнбәзлә өртүлү олдуғу һәмин фотолардан ајдын көрүнүр. Бинанын умуи композијасына әсасән мәсчидин мәркәзи ибадәт салонууну әтрафиндә дөврләмә галереја шәклиндә кечид олмасы еһтиمال едилә биләр.

Мөһминә хатын түрбәси илә Чүмә мәсчид комплексинин XIX әсрә аид шәклиндән мәсчидин умуи өлчүләри һаггында да тәсәвүр әлдә етмәк мүмкүндүр. Шәкилдә Чүмә мәсчиди Мөһминә хатын түрбәсиндән хејли һүндүрдүр. Мөһминә хатын түрбәсинин сахланмыш һиссәсинин умуи һүндүрлүјү 26 м олдуғу үчүн Чүмә мәсчидин она нисбәтән һүндүрлүјүнү нәзәрә алсаг бу мәсчиди һүндүрлүјү 30 м-ә чатан нәһәнк бир тикинти олмасы ајдынлашыр.

Әчәми Нахчыванын Атабәјләр дәвләтинин пајтахтынын Нахчыванда олдуғу дөврдә, бүкүнкү тәбирлә десәк, баш меъары олдуғуна демәјә һаггымыз вардыр. Она көрә ки, Мөһминә хатын түрбәсинин, гоша миһарәли баштағын вә Чүмә мәсчидин дахил олдуғу комплекс күллијјонин Елдәкизләр дөвүрдә Нахчыванда јарадылан мәркәзи ансамбл олдуғу шүбһәсиздир вә Әчәми бу комплексин јарадычысы олдуғу үчүн дәвләтин баш меъары мөвгәјиндәдир. Мөһминә хатын түрбәсин әтрафындакы күллијјонин јарадылмасы просесинин вә бураја дахил олан биналарын аидијјәти вә сајынын нәзәри шәкилдә дә олса һисмән бәрпасы бир чох чәһәт-дән олдуғча әһәмијјәтлиндир. Бу истигамәтдә әсаслы мүһәһизә ирәли сүрмәк үчүн јухарыда адыны чәкдијимиз абидәләрдән башга әлимиздә бир тарихи сәнәд вардыр—о да Нахчыванын јухарыда көстәрдијимиз 1827-чи ил тарихли баш планыдыр. Бу план ајдын шәкилдә Мөһминә хатын түрбәсинин јерләшдији сәһәнин шәһәрн мәркәзи олдуғуну көстәрмәклә бәрәбәр бу күллијја таркибинә, јухарыда көстәрдијимиз тикинтиләр илә бәрәбәр, сарај бинасынын да дахил олдуғуну идиһә етмәјә әсас верир. Белә бир еһтиمال тәбии шәкилдә мејдана чыхыр. Тәәччүблү дејилдик ки, Мөһминә хатын түрбәсини 1939—1940-чы илләрдә јериндә өјрәнән С. Ваһидовун рәһбәрлик етдији меъарлар групу, Нахчыванын 1827-чи ил тарихли планында мәлуматлары олмадығы һалда (1827-чи ил тарихли план 1956-чы илдә үзә чыхарылмышдыр) бу комплексә Елдәкизләрн сарајынын да дахил олдуғуну гәти шәкилдә көстәрмишдир¹. Мәнбәләр Нахчыван абидәләриндән данышаркән зәһһинишчә јалныз бир дәфә Елдәкизләрн сарајынын адыны чәкирләр. Бу мәлумат јухарыда мисал кәтирдиримиз «Әчајиб-

¹ С. М. Вандов и др. Маавзәли Юсифа Ибн Күсејбра и Моһинә Хатын в Нахичевани. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами, М., Бақы, 1947, сәһ. 229.

«эд-дунја» алјазмасындадыр. Мүәлліф Нахчывандакы сарај типли көшкләрдән бәһс етдикдән сонра, «Елдәкизин әзәмәтли күнләриндә Нахчыван әзәмәтли шәкил алды. Орада дарүлмүлк (ја'ни Әмирин сарајы) тикилди»—дедикдә шүбһә јохдур ки, Елдәкизләрин сарајыны нәзәрдә тутур. Бу сарај шәһәрин мәркәзіндәки қуәлијә тәркибиндә зәнниниңчә илкин бина олмуш, о бириси биналар исә тәдричән сарајын әразиси јакылыгында әмәлә кәлмишдир. Белә бир шәһәрсалма вәзијјәтиндә Елдәкизләр сарајы биначынын да Әчәми тәрәфиндән тикилдијини еһтиһал етмәјә там тарихи вә ме'марлығ—шәһәрсалма әсасымыз вардыр.

Әчәминин јарадычылығ фәалијјәтинин јалныз һаггында јухарыда бәһс етдијимиз абидләрлә мөһдудлашмадығы ајдындыр. Нахчыван шәһәринин «Әчајиб-эд-дунја» да кәстәрилән вә әсас е'тибары илә XII әсрдә јарадылмыш мөһтәшән биначынынын ола билсин ки, бир чоху да онун зәкасынын мөһсулу олмушдур. Маһијјәти е'тибары илә Атабәјләр дәвләтинин баш ме'мары олан Әчәми јәгин ки, Нахчывандан кәнарда да јаратмышдыр. Хүсусән Марагада, сонралар Елдәкизләрин пајтахтына чеврилән һәмәдән шәһәрләриндә мөс'ул тикинтиләрин гурулмасынын она тапшырылмасы еһтималы чох гүввәтидир.

Орта әср ме'марларынын јарадычылыгындан бәһс едәркән гарышја чыхан проблемләрдән бири дә ме'марын әввәлчәдән һазырладығы рәсмхәтләрин шәкли, һәчми, нә дәрәҗәјә гәдәр дөгиләшдирилмәси мәсәләсидир. Шәргдә ме'марларын макет вә моделдән кениш истифадә етдикләри мә'лумдур. Белә макетләрин ме'марын өз иши үчүн јох, сифаришчи үчүн бир әјани васитә олмасы, ја'ни биначын сифаришчиси олан шәхсин бина һаггында тәсәввүр газанмасына јардымын оласы даһа чох ағылабатандыр. Билаваситә ишә рәһбәрлик етмәк үчүн ме'марларын үлкү (шаблонлар) һазырламасы да мә'лумдур. Лакин бүтүн бунларла јанашы ме'марын үмуми план вә фасад схемәлри ишләмәси дә ләзым иди.

XII—XIII әсрләрдә о заманкы Гәрбдә эн бөјүк сәнәткарлар ме'марлығда әсас јер тутан килә иншаатында иштирак едирмишләр. Ән бөјүк килсәләрин иншасыны ејни нәслә мәнсуб сәнәткарлара битирмәк мүүәссир олмајырды. Нотрадам. Көлн вә бир чох килсәләрин иншааты әсрләр боју узанырды. Шәргдә исә бөјүк тикинтиләр эн гыса заманда баша чатдырылды. Марвади мәшһур Солтан Сөнчәр түрбәси, Солтанијјәдәки Әлчәјту түрбәси, Тәбриздәки нәһәнк Әлишаһ мәсҗиди бир нәчә ил әрзиндә баша чатдырылмышы. Нахчыванда да белә олмушдур.

Әчәминин Нахчыванда јаратдығы мәркәзи комплексә дахил

олан бөјүк Чүмә мәсҗиди, Ме'минә хатын түрбәси, баштағ—портал гуругсу вә еһтиһал ки, Елдәкизләрин сарајы аз бир мүддәт әрзиндә баша чатдырылмышдыр. Вәзијјәтин белә олмасынын ајдынлашдырылмасы ики чәһәтдән әһмијјәтидир.

Биринчиси, гыса мүддәт әрзиндә бир сәнәткар тәрәфиндән әзәмәтли биначарын јарадылмасы Ме'минә хатын түрбәсинин сәтһини өртән мүрәккәб орнамент вә китабәләрин сон дәрәҗә дөгил шәкилдә, ријазин һесаблама дүрүстлүју илә абылда јерләшдирилмәси, мәһз, әввәлдән дөгил өлчүлү рәсмхәтләрин, үлкүләрин олмасы илә тәмин едилә биләрдир.

Әчәминин фәалијјәти дөврү Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән, Азәрбајҗанда да ријазин елмләрин, һәндәсәнин јүксәк инкишаф етдији дөвр иди. Әмәр Хәјјамын XII әсрин әввәлләринә аид ријазин рисаләләри мәшһурдур. XIII әсрдә бөјүк Азәрбајҗан алим—астроному Нәсирәддин Тусинин ријазин әсәрләри, онун јаратдығы Марага расәдханасы әлбәттә өлкәдә ријазият елминин даһа әввәл—XI—XII әсрләрдә инкишафы зәмининдә јетишишиди.

Ријазияјат сәһәсиндәки билкәләрин әсас тәтбиг сәһәләриндән бири ме'марлығ иди. Биначарын модул системи, мүнәнасиблэк схемләри, тағларын вә күнбәзләрин гурулушу ријазияјатсыз мүмкүн дејилди. Буну биз Гијасәддин Кашинин «Ријазияјатин ачары» адлы рисаләсиндә көрүрүк. Бу әсәрин бир фәсли ме'марлығ үнсүрләринин өлчүлмәсән вә гурулмасы үсүлларына ајрылмышды.

Ме'минә хатын түрбәсинин мүнәнасиблији, тағ, күнбәз вә хүсусән орнаментләринин мүрәккәб структурасы, ме'марын дөврүн ријазияјат—мүһәндис кәлијјәти эн дәрин шәкилдә јијәләниши олдуғуну шәксиз сүрәтдә көстәрир.

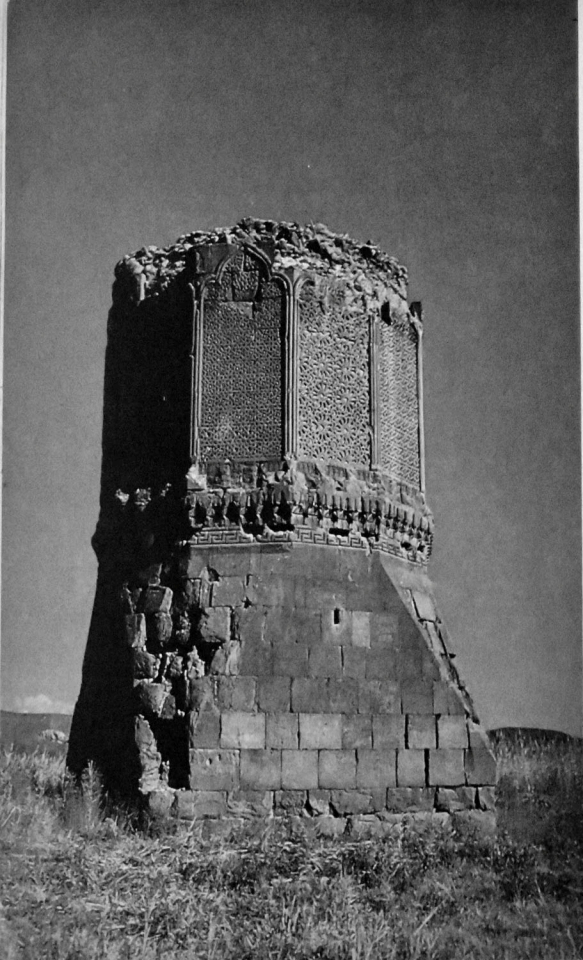
Әчәминин мүһәндисләрин башчысы—Шејх-үл-мүһәндисин үнванына сәһиб олмасы да буна дәлаләт едир¹.

Әчәми—дөврүнүн елми тәрәғгисинин илк сарасында кәдән бир шәхсияјат олмушдур.

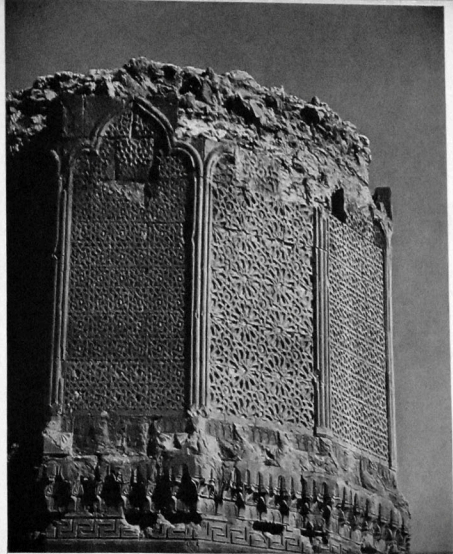
XIV әсрин әввәлләриндә Рәшидәддин «Рәсмхәтт чәмәји бачаран ме'марлары»ны ајрыча гејд едир. Ајдындыр ки, бунлар эн јүксәк сәвијјәјә чатмыш сәнәткарлар олмалы иди. Тарихи хроникаларда вә һәтта мәшһур шаирләрин әсәрләриндә ме'марлар һаггында сөһбәт кәдәркән онларын адлары алимлик дәрәҗәсинә јетишиши шәхсләр кими чәкилр.

Икинчиси, бөјүк тикинтиләрин бир ме'мар тәрәфиндән башлабыб тамамланмасы сәнәткарларын фәрди үслубуна мөхсүс хүсүс

¹ «Әчајиб-үд-Әшја». 1216 илдә Тәбриздә јазылмыш әсәр. Брауна мөхсүс нүсха. Бу мә'луматы верән тарих елмләри имнәзиди М. Азәрлијә тошмаккүрүмүз билдиририк.

I

II

Әчәми тәһирини әкс етдиран Күдүстан түрбәси: I—үмүми көрүнүшү, II—дашдан ойма орнаментләри.

сигәтләрни там шәкилдә тәһәһүр етмәсинә имкан верирди. XII әсрдә Гәрб мөһмәдлыгында һәлә дашһонанлар сехинин коллектив әмәһиндән доған чәһәтләр үстүндүр. Әчәминин әсәрләри исә тама-милә фәрдиدير, онун сәнәткарлыг дүһасынын тәкраредилмәз мәһсулудур.

* * *

Гејд етдиһимиз кими XII әсрдән чох сонра да Әчәминин Нахчывандакы абидәләри бир нүмунә кими мүхтәлиф сәнәткарларә нәинки өлкә даһилиндә вә һәтта Азәрбајҗанын сәһәдләриндән узағларда да тәһир кәстәрирди.

Нахчыван МССР-дә вә она јаһын әразидә тикилән бир чох абидәләрдә Әчәмијә хас мөһмәдлыг үсүлларынын бу вә ја башга шә-

килдә тәзаһүрү изләнир. Азәрбајҗанда бу тәсир шималда Бәрдә, Чәнубда исә Зәнчана гәләр узанан бир әразијә јайлыр. Өзләрини китабләрдә «Нахчывани»—дејә алландыран сәнәткарлар XIV әсрә гәдәр Әчәминин баниси олдуғу мәктәбин үслуб хуҗусијјәтләрини ән бәриз шәкилдә давам етдирмишләр. Чүгә, Мараға, Гарабағлар, Бәрдә, Сәлмас, Хивә, Урмијә абидәләрини јадә салмағ кифајәтдир. Сонралар Нахчыван мәктәбинин зәифләмәсинә бахмајарағ, Әчәми әвәзалари әсләр бәјү давам етдирилмиш, дөврүмүзә гәдәр јашамышдыр.

Һеч тәсәдүфи дејилләр ки, Азәрбајҗан совет ме'марлығынын илк адлымларындан башлајарағ Әчәминин әсәрләри милли ме'марлығ ирсинин чәзибәдәр бир мәнбәјинә чеврилди. 1926-чы илдә Кәңчәдә бәјүк Низаминин гәбри үзәриндә јарадылмасы нәзәрдә тутулан түрбәнин ләјиһәси үчүн кечирилән мүсәбиғәдә иштирак едән Садығ Дадашов вә Микајыл Һүсејнов нәзәрләрини Әчәми ирсинә чевирди. Мә'минә хатын түрбәсини нүмунә кими гәбул едирләр. Һәдә ме'марлығ тәһсилләрини тамамламышлығ кәчч сәнәткарларын мәһз бу истиғамәтдә ахтарышлары ола кәрә аламәтдәр һесаб едилмәлидир ки, онлар елә бу заман Азәрбајҗан орта әср ме'марлығынын башға шаһ әсәрини—Бақда Шираваншаһлар Сарајы комплексини јахындан вә дәриндән ејранир, дәгиг өлчүләр кәтүрәрәк Шираваншаһлар сарајы биналарынын композисија—ме'марлығ гурулушуну әсәслы сүрәтдә тәһлил едирләрди. Әчәминин әсәрләри исә онлара анчағ елми мәтбуатдаки илк материаллар асасында мә'лум иди.

Көрүнүр, бурада тарихи мәнтиғ бәјүк рол ојнамышдыр. Кәһч мәүәллифләр XII әсрин даһи шә'р сәнәткәры Низаминин түрбәсини о дөврүн көркәмли ме'марынын сәнәткарлығ дүһәсинин сәвијәсиндә көркәм истәмиш, XII әсрин ме'марлығ үслубу асасында чәндәндирмаға чәһд етмишләр.

Сосиалист мәзмунду Азәрбајҗан Совет ме'марлығынын инкишафында Јерли әһәһәләрән истифадә едилмәси проблемини һәллингә—бу јарадычылығ просесини бүтүн мәһәләләриндә, Әчәми Нахчыван әсәрләринин, онун сәнәткарлығ үслубунун тәсирини изләмәк мүмкүндүр.

Мүхтәлиф хәтирә абидәләри буна мисал ола биләр. Бақда Низамин абидәсини (С. Дадашов, М. Һүсејнов, һејкәлтәрәш Ф. Әбдүррәһманов) күрәсүлүк һиссәсини һәм һәһч гурулушунда, һәм дә күрәсүлүјүн ашағысыны өртән ориәнәтлә вә ајдын көрүнүр. Кировабдақы Низамин түрбәси (А. Саркисов), Шушадә тикилмәкдә олан Вағиф түрбәси (Ә. В. Саламзәдә, Е. И. Кануков) һәм гүләвәри түрбәләрдән кәлән ме'марлығ сүрәти, һәм дә ме'марлығ ајрынтылары е'тибарилә Әчәми түрбәләриндән гидәланмышдыр.

Азәрбајҗан Совет ме'марлығында Әчәминин ишләтдији үсулларын мүәсир ме'марлығ тәүрүбәсиндә, һәттә күтләви јашајыш биналары иншаатында да мүвәфғәтләнә тәтбиғ едилдијини көрүрүк. Бақда Н. Нәриманов проспектиндә Парис Коммунасы адына заводун гоша евләри (М. Һүсејнов), Москва проспектиндә ки ев (Ә. Исмајылов) вә б.

Әчәми Әбубәкр олдуғун әсәрләрини Јахын Шәрг өлкәләриндә ки тәсир гүввәсини кәстәрмәк үчүн мәшһур Австрија сәнәтшүнасы Ернст Дитсин Октај Аслапапа илә бирликдә јаздығы «Түрк сәнәти тарихи» әсәриндә ирәли сүрдүјү мұлаһизә чох јакшы мисал ола биләр. О, мәшһур түрк ме'мары Синанын јарадычылығындан бәһс едәркән дејир ки, Синанын Истамбулда тикдији бә'зи түрбәләр шүбһәсиз ки, Нахчыван түрбәләринин тәсиринә нәтиҗәсиндә әмәлә кәлмишдир. Синанын Нахчыван абидәләри илә нечә таныш олдуғуну изә едәркән Дитс гејд едирди ки, Синан орду мұһәндиסי сифәти илә 1535—36-чы ил Иран сәфәриндә иштирак етмиш вә о заман Нахчыванда олмушдур.

Башға түрк тәдгигатчылары да буну гәбул едирләр. Ме'мар Вәдат Дәлокај «Топлумуқу Синан» адлы мәғаләсиндә Синанын Истамбулдақы Хосров Паша түрбәсиндән бәһс едәркән «Атабәјләрдән гәлмә күрбәләрдән бир нәфәс кәлир»—дејә јазыр¹.

Әлбәттә Әчәминин мәһијјәти е'тибарилә, баниси олдуғу Нахчыван ме'марлығ мәктәби Нахчыванын әтрафында олан вә бу мәктәбин тәсир даирәсинә дахил олан саһадә өзүнү даһа чох көсәтир. Бу тәсир бә'зән бирбаша ејни формаларын вә композисија үсулларынын тәтбиғи шәклиндә, бә'зән исә бу вә ја башға ме'марлығ үсулунын дејишдирилмиш шәкилдә ишләдилмәси һалында тәзаһур едир.

Нәтиҗә е'тибарилә, надир истәдәдлы ме'марын чәзибәдәр гүввәсини мүәјјәнләшдирән, әсәрләрини ме'марлығ тарихини јүксәк зирвәләри сәвијәсинә гәлдиран чәһәтләри гејд етмәк истәрди.

Јухарыда көркәмли совет сәнәтшүнасы М. В. Аллатовун Мә'минә хатын түрбәсинин һуманистик бир әсәр олдуғуну, бу сәнәт әсәрини Низаминин «Лејлә вә Мәчнун» поемасынын сәвијјәси илә сәсләшдијини гејд етдијини дедик. XII әср Низами һуманизми, о дөврдә Азәрбајҗан ичтимаи фикриндә интибаһын башланмасынын тәзәһүрләриндән бири иди. Нечә әср сонра Италијадә ренессанс башламасы бәјүк алимләрин, јазычы вә сәнәткәрын јетишмә-

¹ Vedat Dalokay. Toplumcu Sinan («Коҗа Синан» китабында), İstanbul, 1968, cəh. 29.

сина сәбәб олмүшдү. XII әсрдә Азәрбајҗанда гејд едилән жүксәлиш бөјүк сәнәткарларын җетишмәсиндә, инсанпәрвәрлијин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнајыр. М. В. Алпатов чох дүзкүн олараг Әчәми җарадычылығынын бу чәһәтини—һуманизмини һисс етмишдир. Нәгигәтән нахчыванлы сәнәткарларын әсәрләри өз инсана ујғунлашан мигјасы, ајрынтыларын зәрифлији, ме'марлыг бөлкүләринин никибиялик дүјғусу җарадан гурулушу, орнамент бәзәјинин ојнаглығы е'тибарилә орта әср зәһнијјәтиндән узаглашан бир бәди тәфәккүрүн мәһсулудур. Әзәмәтли вә абидави бир тикинти олан Ме'минә хатын түрбәси, инсана мә'нәви тәзјиг көстәрән, К. Марксын тә'бирилә, инсана «өзүнү руһән күтләни ағырлығы алтында әзилмиш» һисс етдирән кәмијјәт ме'марлығындан тамамилә узагдыр.

Түкәнмәз бир ихтирачы кими җарадычылығы орнаментләр, һәндәси дәгигликлә ишләниши бирәр фүсунакар поемалардыр, бәдијјәт илә ријәзи тәфәккүрүн үзвү говушмасыдыр.

Әчәми Нахчывани ејни заманда ме'марлыг сәнәтинин көк проблемләриндән бири олан тектониклијин дүнја ме'марлығында аз тәсадүф едилән жүксәк сәвијјәдә һәллини верән камил бир сәнәткар—мүһәндисдир. Каркас вә доллуручу тектоник системи онун җаратдығы һәр ики түрбәдә ардычыл шәкилдә тәтбиг едилмишдир.

Ме'марын жүксәк мүһәндислик габилитјәти, хүсусән Ме'минә хатын түрбәсинин сәрдабәсиндә, Гәрби Авропадан бир әср әввәл гурдугу нервјүрлү тағлар системиндә ән бариз шәкилдә изләнир. Чүмә мәсчидин нәһәнк күнбәзи, инчә минарәләр, јүз илләр боју изафи күтләси олмадан бүтүн тә'сирләрә давам кәтирән гурулушлар ме'марын жүксәк мүһәндислијинин сүбутудур.

Әчәми Әбубәкр оғлу гүдрәтли сәнәткарлыг вә мүһәндислик габилитјәти илә әсәрләрини 800 ил јашатмышдыр. Бу надир абидаләр дә өз җарадычыларынын хатирәсини әбадиләшдирмиш, онун мисилсиз сәнәткарлыг экасынын мәһсулуну зәмәнәмизә кәтириб чатдырмыш, ме'марын абида үзәриндә һәкк етдији «Биз өләчәјик, бу јадикар галачат» сөзләрини доғрултмушлар.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆ